

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “GÜLÜSTANDAN ÖNCƏ” TARİXİ ROMANI

Azərbaycan tarixi romanı müstəqillik dövründə yeni keyfiyyətlər qazanaraq mövzu, problematika və sənətkarlıq baxımından zənginləşmişdir. Xüsusilə tarixi nəsrə diqqət yetirilməyən bir sıra mövzular müstəqillik dövrünün ədəbi prosesində önəmli yer tutmuşdur. Sovet ideologiyasının hökm sürdüüyü dövrdə ədəbiyyatımızda toxunulması və işıqlandırılması yasaq olan, ayrı-ayrı tarixi mərhələləri əhatə edən mövzular və şəxsiyyətlər müstəqillik dövrünün tarixi arenasında diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Son illərin tarixi nəsrində Qarabağ həqiqətləri və onun tarixi kökləri haqqında obyektiv gerçəkliklər, sovet rejiminin çirkinliyini gün üzünə çıxardan, minlərlə günahsız insanların ölümünə, repressiyasına səbəb olan qanlı hadisələr, müxtəlif tarixi şəxsiyyətlərin ömür və həyat yolundan bəhs edən mövzular, müstəqillik dövrü ədəbiyyatında əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir.

Qarabağ həqiqətləri və onun tarixi köklərinin bədii təsviri Əzizə Cəfərzadənin də yaradıcılığından yan keçməmiş və müəllif “Gülüstandan öncə” adlı tarixi romanında bu problemin tarixi köklərini işıqlandırmağa çalışmışdır.

Romanda Azərbaycan torpaqlarının İran və Rusiya arasında bölüşdürülməsi ərəfəsində Şirvan xanlığı, eləcə də, Azərbaycan və Qafqazda baş verən hadisələr öz əksini tapmışdır. Yazıçı həmin ərəfədə xanlıqlar dövrünün ümumi mənzərəsini canlandırandan sonra, Şirvan hakimi Mustafa xanın sarayında baş tutan şeir məclisinin və cərəyan edən hadisələri təqdim edir. Şeir məclisi və sonrakı hadisələrin təsvirində Mustafa xanın necə ziddiyyətli bir insan olduğunu və yeri gəldikdə bütün Azərbaycan xanları kimi hökmdar xarakterinə sadıq qalan bir obraz kimi oxucunun gözləri qarşısında canlanır. Müəllif Mustafa xanın özü və ailəsi haqqında məlumatı tarixi mənbəyə əsasən verir. Xüsusilə də Hacı İbrahim Kəşifinin 1818-ci ildə Şamaxıda bitirdiyi “Kitabi-tarixi-Mustafa xan” adlı əsərindən istifadə edir. Kəşifinin verdiyi məlumatdan bəhrələnən yazıçı xanı oxucusuna belə təqdim edir: “Muğamatı gözəl səsi ilə zümzümə edən, şeiri, elmi sevən, insanlarla, ailəsi ilə ədalətli, mehriban olan xan şücaətdə Rüstəmisaniydi, amma bir şeydən narazı olanda gözlərində elə bir qəzəb qığılcımı yanırdı ki, elə bil Fit dağı... yox... Baba dağı zirvəsində ildirəm çaxırdı. Dostluqda, sədaqətdə bərabəri yox idi. Dostluq haqda deyirdi: “Sınan şüşə düzəlmədiyi kimi, qırılan dostluq da düzəlməz” (1, s. 12). Bu təqdimatdan bəlli olur ki, Mustafa xan müdrik, qayğıkeş və qeyrətli, eyni zamanda qətiyyətli və sərt bir hakim obrazıdır. Yazıçı Mustafa xanın xarakterini tarixi romanın mətnində bir neçə yerdə bütün ziddiyyətləri ilə yaratmağa çalışmışdır. Bunu biz xanın doğma qardaşı oğlu Fəti bəy və səkkiz dostunun orucluq günü şərab içərək rəiyyətin qız-gəlinin namusuna sataşdığı səhnəsində görə bilərik.

Fəti bəy vaxtilə Fətəli xanın kor etdiyi Ağası xanla birlikdə gözləri oyulmuş İsmayıl bəyin yeganə oğlu, Mustafa xanın qardaşı oğludur. O, əmisinin himayəsində böyümüş, qılınc çalmaqda, ox, tüfəng atmaqda və igidlik tələb edən başqa işlərdə Mustafa xanın doğma oğlu Teymurazdan dala qalmazdı. Mustafa xan onu öz doğma övladlarından ayırmamış, qayğısını hər zaman üzərində hiss etdirmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Fəti bəy və səkkiz dostu müqəddəs ramazan ayında, oruc tutmayıb sərxoşluq etdikləri vəziyyətdə rəiyyətin namusuna toxunurlar. Əslində, onlar rəiyyətin namusu və şərəfini qorumaq idilər. Mustafa xan dindar olduğu və xalqın namusunu hər şeydən üstün tutduğu üçün, doğma qardaşı oğlu Fəti bəylə Fəti bəyin səkkiz dostunun edamına qərar verir. “Kişi kimi yaşamadısə da, kişi kimi öldü. Bədbəxt İsmayılın çırağı heçcə yerə söndü... Özümünkünü bağışlasaydım, başqaları ayaq açardı. “Ədalətdən dəm vuran xan, buydumu sənin ədalətin?” – deyərdi rəiyyət” (1, s. 46). Bu səhnədə Mustafa xan üçün ədalət və rəiyyətə qarşı sevginin, doğma qardaşı oğlu Fəti bəydən daha üstün olduğunu görürük.

“Gülüstandan öncə” tarixi romanının sonrakı fəsiləri Şirvan hakimi Mustafa xanın rusa qarşı apardığı ölüm-dirim savaşından bəhs edir. Tarixdən də məlum olduğu kimi, əvvəlcə Qacarın yürüşləri, daha sonra Rusiya imperiyasının Qafqazı işğal etdiyi dövrdə Şirvan xanlığı müstəqil siyasət yeridərək və ərazi bütövlüyünü qorumağa çalışmışdır. Hələ 1787-ci ildə hakimiyyətə gələn Mustafa xan, 30 illik hakimiyyəti ərzində yadellilərə qarşı qəhrəmanlıqla vuruşub Şirvanda müstəqil xanlıq qura bilmişdi. Lakin bu dəfəki vəziyyət fərqli idi, şimaldan gələn təhlükənin qarşısını almaq qeyri-mümkün idi. Yazıçı tarixi həqiqətlər fonunda üç Azərbaycan xanının – Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan, Şəki xanı Səlim xan və Şirvan hakimi Mustafa xanın iç dünyasını, keçirdiyi hissləri, düşüncələrini təsvir etməyə çalışır. Hər üç xan bilir ki, Şimaldan gələn “əjdahanın” ağızından qorxunc od püskürür və bu “dişi qanlı əjdahanın” qarşısında duruş gətirə bilməyəcəklər. Cavad xanın başına gətirilən müsibətləri xatırlayıb başa düşürlər ki, Azərbaycan xanlıqları birləşsə belə, Şimaldan axıb gələn qara selin qarşısında dayana bilməzlər. Əzizə Cəfərzadə Mustafa xanın daxili aləminə baş verən təlatümləri oxucusuna belə təqdim edir: “Qorxusu özündən deyildi, xanlıqdan! Xanlıq təhlükə qarşısında idi. Vətən təhlükədəydi. Minlərlə cavan ölüm şərbəti içməliydi. Minlərlə ana “bala vay” deyəcəkdi. Minlərlə atanın beli qırılacaqdı. Minlərlə gəlin dul qalacaq, körpələr yetim olacaqdı. İlahi! Doğma torpaqlarda, Şirvanın zümrüd dağlarında, güllü-çiçəkli çəmənlərində, laləli yamaclarında yağlı ayağı gəzəcəkdi. Kafir atları, atlıları meydan sulayacaqdı. Şirvanın başı ağ dumanlı zirvələrinə düşmən nəfəsi qalxacaqdı. Bundandı qorxusu! Yox! Yox! Təkcə bundan deyildi. İlan dili yağlı qədim Gəncənin, Nizami Gəncəsinin adını dəyişib Yelizavetpol qoyduğu kimi müqəddəs Şirvanın Xaqani, Fələki, Seyid Zülfüqar, Şükrullah, Şəmsəddin, Zabit kimi yüzlərlə Şirvanilərin Vətəninə də adını dəyişə bilər, tarixdən silə bilər! Allah o günü göstərməsin!” (1, s. 66).

Müəllif romanın mətnində müasir tariximiz üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan, Azərbaycan ərazisində ermənilərin bir toplum kimi mövcudluğuna yer verilməyən 1805-ci il 13 may tarixli “Kürəkçay” müqaviləsinə istinad edir. Müqavilədə

⁷⁶ Bakı Dövlət Universiteti. II kurs, magistrant

göstərilir ki, rus xəzinəsinə hər il İbrahim xan 8 min çevron, Mustafa xan isə 7 min çevron bac verməlidir. Mustafa xanın fikrincə, əgər bu xanlıqlar silah gücünə təslim olmurarsa, onda bac da verməməlidir. Buna görə də, müqaviləyə qol çəkmir. Sonradan müəllif romandakı hadisələrə müdaxilə edərək göstərir ki, Mustafa xan buna bənzər müqaviləni gözdən pərdə asmaq üçün 1805-ci ilin 27 dekabrında imzalayıb. Onu da qeyd edək ki, Əzizə Cəfərzadə “Kürəkçay” müqaviləsini təsvir edərkən müqavilə ilə bağlı sənədlərin Peterburq və Bakı arxivlərindən yoxa çıxdığını və müqavilənin əslini olduğu kimi təqdim etdiyini vurğulayır.

Tarixi romanın “Sisianov” adlı fəsilində Əzizə Cəfərzadə oxucusuna erməni əsilli general haqqında məlumat verir. Məlum olur ki, “Kürəkçay” müqaviləsində Rusiya tərəfindən iştirak edən general, 1791-ci ildə Rus-türk müharibəsində fərqlənmiş, polyakların üsyanını amansız şəkildə yatırmış, Rus ordusunun Zaqafqaziyyəyə yürüşü zamanı Zubovun yaxın köməkçisi olmuş, 1803-cü ildə “Car-Balakən” üsyanını, 1804-cü ildə Gəncəni və gəncəniləri qanına qəltan edib qan içində boğmuş, qəhrəman Cavad xan bu mübarizədə mərdanə şəkildə həlak olmuşdur. I Pyotrun zamanında Azərbaycan Rusiyaya Şərqi çıxış nöqtəsi kimi maraqlandırır. XIX əsrdə, general Sisianovun dövründə isə bu maraq daha da güclənmiş, imperiyanın açıq işğalçılıq obyektinə çevrilmişdir.

Əsərin son fəsillərində rus qoşunlarının Şamaxıya hücumunun təsvirini görürük. Bu hücumlarda ruslara yaxından havadarlıq edənlər isə, əzəli və əbədi düşmənlərimiz, Azərbaycan ərazisində pərakəndə halda yaşayan ermənilər olur. Əzizə Cəfərzadə romanda bir-birindən fərqli Arakel, Akop, Vartazar, Haxçix Süruş, Şuşanik kimi erməni obrazları yaradır. Bunların içərisində erməni Akop oxucuda daha çox qəzəb və nifrət yaradır. Akop Şirvan xanının balaca oğlu Əliqulunu yoldan çıxarıb Fit dağına gedən yolu öyrənmək üçün hətta bacısı Şuşanikin namusundan da keçməyə hazır olur. Bundan əlavə, “Uşaq harayı” və “Yağı gəlir” adlı fəsillərdə erməni Akopun bələdçiliyi ilə rus əsgərlərinin balaca uşaqlara və yaşlı nəsilə qarşı törətdikləri cinayətlərin şahidi olur. Xüsusilə, Akopun bələdçiliyi ilə rus əsgərlərinin Durna qarı və Səlim babanın başına gətirdikləri müsibətlər oxucuda düşməne qarşı bir daha dərin nifrət izləri buraxır. “Küpcə Durna qarının başına dəydi, arvad oturduğu yerdə arxası üstə sərildi. Dizləri qatlaqlıydı. Akop xəncərini çıxarıb qarının köynək qarışıq döşlərini sıyırdı. Qarı qolları yana sarı, qan gölündə üzürdü. Amma Akopun canavar gözləri qarının barmaqlarında yaqut qaşlı üzüyə sataşdı... üzüyü barmaq qarışıq əldən qoparıb cibinə atdı. Akop öz əməlindən məmnun halda hırıldaırdı” (1, s. 210). Bütün bu hadisələrin təsviri bizə bir daha göstərir ki, bədnam düşmənlərimiz hər zaman başqalarına havadarlıq edərək torpaqlarımızı parçalmağa çalışıblar.

Tarixi romanın ideya dəyəri elə bu səhnələrin təsvirində açılır və həmin səhnələr oxucunun yaddaşını silkələyir. Yazıçı rus ordusunun Şirvana yürüş edib törətdiyi cinayətləri təsvir edərkən, həmin illərdə yaşayan Şirvanlı Əhmədın “Amandı” adlı şeirini romana daxil edərək XIX əsrin Şamaxı faciəsi və XX əsrin Xocalı soyqırımını arasında bir əlaqə yaradır:

Müsəlman qanına bələndi dağlar,
Aman Allah, imdad elə, amandı!
Bizim hamımıza cəm dünya ağlar,
Aman Allah, imdad elə, amandı!

Yazıçı tarixi romanın “Fit dağı” adlı son fəslində Şirvan döyüşçülərinin sayca az olmasına baxmayaraq, güclü müqavimət göstərdiyini təsvir edir. Qüvvəsi azalan və təkənlən Mustafa xan ailəsi və yaxınlarını gizli ciğrila Fit dağından çıxarır. 1820-ci ilə qədər hakimiyyətdə olan Mustafa xan rus qoşunları tərəfindən Şirvan və bütün Azərbaycan işğal olunduqdan sonra Cənubi Azərbaycana üz tutur və bir müddət orada yaşayır. Vətən üçün burnunun ucu göynəyən xan, Qafqaz canişininə müraciət etsə də, doğma diyara dönüb burada yaşamaq ona qismət olmur. Yalnız vəfat etdikdən sonra, vəsiyyətinə uyğun olaraq cənazəsi Şamaxının “Yeddi gümbəz” qəbiristanlığında dəfn olunur.

Müəllif “Gülüstandan öncə” tarixi romanını bu sözlərlə yekunlaşdırır: “Ümidini itirmə! Bu arxa bir su gəlib, ümid var, bir də gələr” (1, s. 236).

Tarixi romanın müasirliyi də, elə bu fikirdən doğur. Əzizə Cəfərzadə tarixdə baş verən qanlı hadisənin müasir dövrdə başqa şəkildə təkrar olunduğunu vurğulayır.

Şanlı Ordumuzun erməni işğalçıları üzərində tarixi qələbəsi, Qarabağın işğaldan azad edilməsi müəllifin uzaqgörənliyini təsdiq edir. Bu qələbə həm də bizim itirmədiyimiz ümidlərimizin tənənəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərzadə Ə. Gülüstandan öncə. Bakı: Xan, 2016, 237 s.
2. Elaydı Ə.S. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı. Mövzu, problematika və sənətkarlıq məsələləri (1991-2005). Bakı: Nurlar, 2017, 192 s.
3. Zeynallı A. Qüdrətli sənətkar. Bakı: BSU, 2001, 113 s.

Açar sözlər: Tarixi roman, tarixi həqiqətlər, Şirvan xanlığı, Mustafa xan, “Kürəkçay” müqaviləsi

Keywords: Historical novel, historical facts, Shirvan khanate, Mustafa khan, “Kurakchay” agreement

Ключевые слова: Исторический роман, исторические факты, Ширванское ханство, Мустафа хан, “Кюракчайское” соглашение

Əzizə Cəfərzadənin “Gülüstandan öncə” tarixi romanı

Xülasə

Əzizə Cəfərzadənin “Gülüstandan öncə” tarixi romanı Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və İran arasında bölündüyü əzəmədə Şirvan xanlığının daxili vəziyyəti və Mustafa xanın düşmənlərə qarşı apardığı mübarizədən bəhs edir. Yazıçı Mustafa xanın timsalında xalqını, torpağını, vətənini sevməyi və Azərbaycan xalqının ölməzliyini, mübarizəsini, qəhrəmanlığını oxucusuna təsvir edərək gənc nəslin tarixin qanlı səhifələrindən ibrət götürməsinə çalışır.

Aziza Jafarzadeh's historical novel "Before Gulistan"

Summary

Aziza Jafarzade's historical novel "Before Gulistan" tells about the internal situation of Shirvan khanate and Mustafa khans struggle against enemies on the eve of the division of Azerbaijani lands between Russia and Iran. The writer tries to teach the young generation to learn from the bloody pages of history by describing the love of his people, homeland, land and the immortality, struggle and heroism of the Azerbaijani people in the example of Mustafa Khan.

Исторический роман Азиы Джафарэде "До Гюлистана"

Резюме

Исторический роман Азиы Джафарэде "До Гюлистана" рассказывает о внутреннем положении Ширванского ханства накануне раздела Азербайджанских земель между Россией и Ираном в борьбе Мустафа хана с врагами. Писатель пытается научить молодое поколение учиться на кровавых страницах истории, описывая читателю любовь к своему народу, земле, Родине и бессмертие, борьбу и героизм Азербайджанского народа на примере Мустафа хана.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva